

ВІДЗИВ

офіційного опонента на дисертацію **Тацієнко Наталії Леонідівни «Селянство Правобережної України в імперський період (1793–1917 рр.): на матеріалах Уманського повіту»**, представлену на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Українське село з його мешканцями відіграло важливу роль в історичному розвитку нашої держави. Традиційно історики розглядали селянина, насамперед, як об'єкт впливів політичних сил. Однак селянство не було безмовною, байдужою до своєї долі масою. Для того, щоб зрозуміти, як воно сприймало і оцінювало процеси, що відбувалися в українському селі, як змінювалося його світобачення під впливом імперських експериментів, потрібно перевести погляд на самого селянина і зосередитися на його духовній сфері. Такий підхід дає можливість реконструювати селянина як носія певних ідей, настроїв та почуттів, побачити у ньому історичного діяча, який мав власний самобутній погляд на економіку, політику, право, віру та мораль. Актуальним також у цьому контексті є регіональний підхід. Його застосування дає можливість простежити реалізацію державних соціально-економічних планів щодо селянства не лише в макрорівневій площині, а й на місцевому рівні, у системі «індивід-соціум».

Одним з яскравих прикладів застосування цих підходів стала наукова праця Н. Л. Тацієнко, присвячена селянству Правобережної України в імперський період. Ця робота органічно доповнить наявні дослідження з історії селян України авторства як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Відтак, актуальність теми не викликає сумніву.

Дослідження Н. Л. Тацієнко виконано в межах наукового напряму кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини «Історико-регіональні аспекти історії України».

Визначення мети і завдань дослідження впливає із вказаної дисертанткою суспільної та наукової актуальності проблеми, їй же

підпорядковані об'єкт і предмет, окреслені хронологічні й територіальні межі дослідження.

Структура роботи, яка включає чотири розділи, поділених на одинадцять підрозділів, цілком логічна, відповідає меті і завданням, що її ставила перед собою авторка. Аналіз дисертації, її основного змісту дозволяє зробити висновок, що в основному з поставленими завданнями Н. Л. Тацієнко впоралася успішно.

У першому розділі «Історіографія, джерела та теоретико-методологічні засади дослідження» дисертантка ґрунтовно та критично проаналізувала наукову літературу із вказаної тематики, поділивши її на групи за проблемним і хронологічним спрямуванням. Не залишились поза увагою авторки і праці зарубіжних дослідників, що значно збагачує історіографічну базу роботи.

Дослідження базується на широкому використанні чисельних та різноманітних за типовими характеристиками історичних джерел. Дисертантка використала доволі широке коло джерел, зокрема архівні матеріали – понад 120 справ, частина з яких вперше вводиться до наукового обігу. У дисертації використано архівні матеріали, які містяться у 17 фондах двох державних архівів України – Центральному державному історичному архіві України м. Київ та Державному архіві Київської області. Цінними для опанування теми дисертації стали також статті, що містилися на шпальтах тогочасної періодики – «Киевская старина», «Кивлянин», «Рада», «Киевские епархиальные ведомости», «Провинциальный голос» тощо.

Тож підсумуємо, що використана джерельна база є ґрунтовною, достатньо широкою та репрезентативною, а основні положення та висновки дослідження здобувачки базуються на об'єктивних історичних даних, які не викликають сумніву в їх достовірності.

Рецензуючи підрозділ 1.3 «Методологія дослідження» зауважимо, що в авторефераті на с. 7 авторка чомусь лише перерахувала застосовані нею принципи та спеціально-історичні методи дослідження. Але звернемо увагу,

що у відповідному підрозділі дисертації на с. 48–55 достатньо повно розкрито головні наукові теоретичні підходи, на яких базується методологія і концептуальність дослідження. Так, в основу дисертації покладено історичний, цивілізаційний, модернізаційний, регіональний, комплексний та системний, соціокультурний, антропосоціокультурний підходи, а також підходи повсякденності і «психологічної історії».

Крім цього, здобувачка на с. 51 дисертації зазначила, що масштабні зміни у соціумі, якщо вони є системними і пов'язані з творенням нового суспільного ладу, завжди впроваджуються разом із трансформаціями соціальними та культурними. Тому в її дослідженні поняття «селянство» розглядається як соціокультурний феномен і здійснюється спроба простежити процес циклічної зміни його самоусвідомлення, зміни свідомості від селянина-кріпака до селянина-власника. Також відзначимо, що розділ 4 дисертації, присвячений суспільно-політичній активності селянства, базується на концепції «Великої селянської революції» В. Данилова, яку розвивають сучасні історики С. Корновенко, І. Фареній, Н. Ковальова та ін. Такий погляд дозволяє в нових суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних процесах ХІХ – початку ХХ ст. по-іншому розглядати як селянство загалом, так і окремого селянина.

Отже, аналіз дисертаційної роботи свідчить про достатнє володіння здобувачкою методологічним інструментарієм, вміння доцільно застосовувати відповідні принципи, методи і наукові підходи для реалізації поставлених завдань.

Серед наукової новизни, яку внесла дослідниця в історичну науку, виділимо такі основні моменти.

По-перше, дисертантка створила нове у вітчизняній історіографії комплексне спеціальне дослідження, яке присвячене життєдіяльності селянства як найчисельнішого суспільного стану Правобережної України, поведінка якого значною мірою визначала вектор розвитку краю. У регіональному аспекті дана робота є першою дослідницькою працею з

подібної тематики. При цьому здобувачка вирізняється самостійністю суджень, оригінальністю оцінювання подій і явищ. Це дає підстави говорити про створення власного авторського бачення проблеми.

По-друге. На основі опрацьованих статистичних джерел авторкою висвітлено динаміку чисельності та майнову диференціацію селянства Уманського повіту і зроблено висновок про його сільськогосподарський характер (с. 65). Важливою є й характеристика сімейного стану селянства повіту, визначення показників загального приросту населення або його зменшення, густоти у різні часові проміжки. Розкрито причини і хід селянської міграції, спричиненої соціальною кризою, непомірними податками та відробітками, малоземеллям і безземеллям селян (с. 69). Доведено, що серед дванадцяти повітів губернії Уманський був п'ятим за кількістю переселенців (с. 77). Відтак, констатуємо, що результати цього підрозділу значно розширюють результати демографічної статистики селянства Правобережної України в ХІХ – на початку ХХ ст.

По-третьє. Досить потужним є підрозділ 2.2, в якому досліджено рівень грамотності селянства Уманщини. Зокрема, проаналізовано розвиток шкільної освіти у період до і після реформи 1861 р. Установлено, що сільські парафіяльні школи Київської губернії на початку ХІХ ст. мали на меті не стільки освіти селян, скільки формування їх релігійного світогляду (с. 78). Водночас, авторкою спростовано існуючу в історіографії думку про палке бажання селян до навчання. Навпаки, вона доводить, що селяни не бажали отримувати освіти, оскільки вважали, що «грамота мужику хлеба не даст» (с. 79). Установлено, що показники грамотності серед селянства Уманського повіту були надзвичайно низькими, а справа народної освіти в краї знаходилась серед сільського населення на дуже низькому рівні (с. 89–91).

Не оминула дослідниця і гендерного аспекту проблеми, показавши значну перевагу чисельності хлопчиків у порівнянні з дівчатками у школах. Головну причину цього авторка вбачає у проблемі місця, яке відводилося жінці у тогочасному патріархальному суспільстві. За її висновками,

непопулярність освіти для дівчат була зумовлена переконанням про її меншу, порівняно з хлопцями, доцільність. Вважалося, що чоловік, як особа законодавчо і звичаєво наділена повноваженнями голови сім'ї і представника родини в стосунках із суспільними і державними інституціями, потребував освіти, тоді як жінка, коло компетенції якої окреслювали сімейно-побутовими і господарськими справами, могла без неї обійтися (с. 87).

По-четверте. Цінним є підрозділ 3.1, в якому встановлено параметри землеволодінь та розмір земельних наділів сільського населення Уманського повіту та Правобережної України в цілому. Зазначено, що упродовж досліджуваного періоду спостерігалася значна різниця у забезпеченні селян надільною землею. Проаналізовано особливості землеволодіння в Київській губернії і встановлено, що Уманський повіт був одним з найменш забезпечених землею серед інших повітів губернії, що призводило до зuboжіння селян. Порівнюючи умови праці та землеволодіння серед різних категорій селян, авторкою зроблено висновок, що скасування кріпосного права прискорило ринкову еволюцію аграрних відносин і спричинило появу нового типу селянина-фермера (с. 106).

По-п'яте. У підрозділі 3.2 розкрито традиційні сільськогосподарські заняття та умови праці сільського населення. Проаналізовано природні умови, родючість ґрунтів, особливості проведення польових робіт в Уманському повіті, у зв'язку з чим зроблено висновок, що його територія була сприятливою для продуктивного ведення господарства, що спричиняло розмаїття занять мешканців і збільшення чисельності населення на його території. Однак, незважаючи на це, селянські господарства в пореформений час продовжували залишатись відсталими і не могли повністю забезпечити селянські сім'ї. До того ж, жорстока експлуатація селянської праці, відсталість сільськогосподарської техніки породжували важкі умови праці і як результат – високу смертність населення, особливо серед дітей (с. 128).

Розглядаючи у підрозділі 3.3 розвиток тваринництва в селянських господарствах Уманського повіту, здобувачкою встановлено, що основною

його галуззю у ХІХ ст. було вівчарство. Доведено, що з розвитком ринкових відносин, вільні простори Київської губернії розорювалися і засівалися зерновими культурами, що призводило до скорочення кормової бази тваринництва і його занепаду.

По-шосте. Розділ 4 «Суспільно-політична активність селянства» є найяскравішим у дисертації, в якому розглянуто не тільки форми та методи боротьби правобережного селянства, але й показано психологію селянина, змушеного потерпати від свавілля поміщиків. Авторкою чітко в хронологічній послідовності розкрито основні етапи боротьби селян Уманського повіту та Київської губернії в ХІХ – на початку ХХ ст. Завдяки встановленню причин селянської боротьби на Уманщині у дореформений період, здобувачці вдалося по-новому подивитися на повсякденне життя селян та окреслити їх прагнення і цілі. У результаті, авторка прийшла до висновку, що селянська активність цього періоду ще не набула організованих форм, була локальною, не мала чіткого антивладного спрямування. Селянський рух у цей період був швидше одним з проявів кризи у суспільстві, ніж реальною силою, здатною вивести суспільство з кризового стану. Здобуті дослідницею нові і доповнені матеріали про селянські рухи у с. Підвисокому 1811–1826 рр., бунт Олексія Семенова 1826 р., «Київську козаччину» 1855 р. значно розширюють загальну історію української селянської боротьби на мікроісторичному рівні.

Розглядаючи модель взаємовідносин селян, поміщиків та держави, що сформувалася в процесі реформи 1861 р. авторкою звернено увагу на ментальність і соціально-психологічну динаміку українського селянства, на споконвічне непохитне переконання селян їхнього права на землю, що штовхало їх на непоступливість в обстоюванні своїх прав на неї. Розкрито основні форми протестів селян Київської губернії у пореформений період, а наведені статистичні дані увиразнюють розгортання селянського руху на Правобережжі в 60-х рр. ХІХ ст. У цілому, за висновками Н. Л. Тацієнко,

аграрна реформа, не вирішуючи очікуваного селянами питання про наділення землею, залишала основу для їх невдоволення і продовження боротьби.

У підрозділі 4.3 розкрито основні форми протистояння селянства Правобережної України на початку ХХ ст. Доведено, що в цей період селянський рух усе більше набував активних форм. Поряд із традиційними формами протесту селяни використовували й нові – сільські страйки. Зазначено, що основним спірним питанням у цей період залишалася земля, висувалася ідея її розподілу на справедливих засадах. Зазначено, що Перша світова війна стала каталізатором продовження селянської боротьби. Доведено, що зміни у соціокультурному середовищі спричинили появу нового типу селян, які почали усвідомлювати себе окремішньою спільнотою тогочасного соціокультурного імперського простору.

Таким чином, переважна частина одержаних результатів є досить новими, що свідчить про певний внесок здобувачки в історичну науку. Основні положення та висновки, зроблені Н. Л. Тацієнко за результатами дослідження, аргументовані та достовірні. Вони підтверджують новизну та оригінальність дослідження, відтворюють авторське бачення і розуміння обраної наукової проблеми. Практичне значення дисертації полягає в тому, що конкретний фактичний матеріал, її основні положення та результати, методологічні підходи розширяють рамки вивчення українського селянства, їх можна використати для доповнення курсу з історії України, історичного краєзнавства та історії рідного краю.

Зазначимо, що дисертація написана гарною українською літературною мовою, хоча інколи у ній трапляються друкарські та стилістичні помилки.

Позитивно оцінюючи дисертацію Н. Л. Тацієнко, вважаємо за необхідне висловити деякі зауваження та побажання, врахування яких може бути корисним в подальшій науковій роботі авторки.

1. Не зменшуючи результатів проведеного здобувачкою статистичного дослідження у підрахунках кількості селянства, в тому числі визначення точної кількості чоловічого і жіночого населення Уманського повіту та

Правобережної України в цілому (підрозділ 2.1), варто було б окремо надати відомості й про кількість дитячого населення, адже діти з певного віку вже працювали з батьками у панських маєтках, підприємствах тощо. Тим більше, коли йде мова у підрозділі 2.2 про освітній рівень селян, зрозуміло, що освіту вони починали отримувати переважно в дитячому віці. Тому прості цифри про кількість дітей, які відвідували школу, не розкривають повної картини охоплення їх освітою в повіті і регіоні. Бажано було б підрахувати відсоток від загальної кількості дітей Уманського повіту та Правобережної України, тих, які отримували освіту.

2. Розкриваючи у підрозділах 3.2 і 3.3 питання традиційних сільськогосподарських занять і розвиток тваринництва в селянських господарствах упродовж досліджуваного періоду, Н. Л. Тацієнко варто було б більш детально зупинитись і пояснити, як вплинули реформа 1861 р. і Столипінська аграрна реформа, а також Перша світова війна на їх подальший розвиток або занепад у повіті та регіоні в цілому.

3. Вивчаючи таку важливу і водночас складну проблему життя селянства Правобережної України в імперський період, показуючи його соціокультурну трансформацію під впливом соціально-економічних і політичних змін у суспільстві, варто було б приділити увагу змінам, які відбулися й у повсякденному житті і побуті селян, їхньому дозвіллі, відпочинку, традиціях тощо. Це яскраво показало б своєрідність селянства визначеного регіону в його етнічній, культурній і громадсько-політичній формах. Це питання може стати напрямком у подальших наукових пошуках дослідниці.

4. У Списку використаних джерел та літератури групу опублікованих джерел варто було б поділити на статистичні джерела, довідкові видання і наративні джерела.

Однак висловлені зауваження не мають концептуального характеру і не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації. Робота відзначається

новизною постановки проблеми, належним науковим рівнем її опрацювання, аргументованими висновками.

Основний зміст дисертації викладено у 10 наукових статтях, 6 із яких вміщені у фахових виданнях України, 1 – у закордонному виданні, 3 – у збірниках матеріалів і тез наукових доповідей, апробовано у 15 виступах на конференціях, що є абсолютно достатнім для презентації науковій спільноті основних результатів дисертаційного дослідження.

Зміст автореферату ідентичний змісту дисертації.

Дисертаційне дослідження виконане на достатньому науково-теоретичному рівні, основні його положення є новими та науково обґрунтованими, які у сукупності розв'язують важливу наукову проблему, що має суттєве значення для історичної науки та може знайти застосування у науковій і викладацькій діяльності вищих навчальних закладів, краєзнавчій роботі тощо.

Представлена на захист дисертаційна робота **«Селянство Правобережної України в імперський період (1793-1917 рр.): на матеріалах Уманського повіту»** є завершеним самостійним, цілісним дослідженням, яке в повному обсязі вирішує поставлену проблему та повністю відповідає вимогам п. 9, 11, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а її автор **Тацієнко Наталія Леонідівна** заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:
доктор історичних наук, доцент
кафедри історії Чорноморського
національного університету
імені Петра Могили

I. С. Міронова

Засвідчує
Вчений секретар
Чорноморського національного університету імені Петра Могили
Лесівська

В.О. Чорний